

een wereldmacht te maken. Niet verwonderlijk dat bij dergelijke thema's bezorgde en kritische geluiden over Duitsland herhaaldelijk in *De Gids* te lezen waren. Loos spreekt van 'einem weitgehend homogenen Bild' met duidelijk negatieve inhoud. Dweepzucht, onberekenbaarheid, wereldvreemdheid, politieke verdeeldheid en naïveteit, en dit alles vermengd met een Nederlands politiek superioriteitsgevoel: 'Sie (de auteurs van *De Gids*) nehmen die Lebenseinstellung und die Lebensverhältnisse der Deutschen insgesamt als provinzielle Enge wahr, auf die sie aus der Perspektive der weltoffenen Handelsnation herabblicken' (255). Goed leesbaar en met grote precisie schetst Loos deze doorgaans kritische Duitslandbeelden en verdiept daarmee de bestaande inzichten over de Nederlandse ambivalentie jegens Duitsland in de door haar onderzochte periode. Te betreuren is wel dat zij haar eigen onderzoeksresultaten nauwelijks aan die bestaande inzichten koppelt. Veelvuldig (en terecht) maakt zij gebruik van Horst Lademachers standaardwerk over Nederlands-Duitse betrekkingen in de negentiende en twintigste eeuw, maar tevergeefs zoekt men bij Loos naar verwijzingen naar niet minder belangrijke standaardteksten van onder andere J.C. Boogman, Herman von der Dunk en André Beening. Aldus heeft Loos empirisch goed werk verricht en zinvol materiaal verzameld, maar helaas nagelaten haar bevindingen in een breder historiografisch kader te presenteren.

Friso Wielenga, Zentrum für Niederlande-Studien Münster

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

Smit, Chr. (ed.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzame ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam: Bert Bakker, 2008, 301 blz., €24,95, ISBN 978 90 351 3248 1).

In de jaren tachtig van de vorige eeuw ontstond een levendige belangstelling voor de negentiende- en begin twintigste-eeuwse pogingen de lagere klassen te beschaven. Met behulp van theorieën van onder meer Norbert Elias en Michel Foucault werden deze activiteiten geanalyseerd met begrippen als sociale controle en beschavingsoffensief. De bestudering van onder meer het Nut, liefdadigheidsprojecten, volkswoningbouw, alcohol- en prostitutiebestrijding, kinderbescherming en zuigelingenverzorging toonde aan dat de initiatiefnemers zich ten doel stelden het lot van de arbeidersklasse te verbeteren door hen op te voeden tot een hoger peil van beschaving.

In de bundel *Fatsoenlijk vertier* gaan de auteurs verder op deze ingeslagen weg. Zoals de titel al aangeeft richten zij zich op verschillende initiatieven om de vrijetijdsbesteding van de lagere klassen in een meer beschaafde richting om te vormen. Omdat aan het eind van de negentiende eeuw de vrije tijd van de arbeiders toenam, bestond de angst dat die zich in hun vrije uren zouden overgeven aan ledigheid, drankzucht en allerlei onnutte vormen van vermaak;

nuttige vrijetijdsbesteding moest dit voorkomen. Achtereenvolgens passeren de bevordering van het lezen, van museumbezoek, van verschillende vormen van kunst, van tuinieren, van gymnastiek, van het vegetarisme en van fietsen de revue. Alle stukken bevatten een gedetailleerde beschrijving van één concreet geval. Drie artikelen gaan over België, vier over Nederland.

Boudien de Vries deed onderzoek naar de bevordering van de leescultuur door een analyse van de volksbibliotheken in Haarlem. Ze laat zien dat er Nutsbibliotheken, confessionele, socialistische en commerciële bibliotheken waren, elk gericht op een eigen publiek en met een ander aanbod aan boeken. Terwijl bijvoorbeeld de confessionele bibliotheken zich toededen op zedelijke opvoeding en de socialistische op emancipatie van de arbeiders, boden de commerciële bibliotheken vooral verstrooiende lectuur. Liesbet Nys schrijft over een Belgische vereniging voor volkseducatie die onder meer het aantrekkelijk maken van museumbezoek voor arbeiders tot doel had. Museumbezoek zou goed zijn voor de intellectuele, esthetische en technische ontwikkeling van de lagere klassen, en daarom moesten de toegankelijkheid verruimd, de collecties beter gepresenteerd en de bereikbaarheid verbeterd worden. Een soortgelijk doel had de Amsterdamse vereniging Kunst aan het Volk, die toneelvoorstellingen, voordrachtsavonden, concerten en tentoonstellingen organiseerde om arbeiders kennis te laten maken met deze hogere vormen van cultuur, beschreven door Marc Adang. Bij dit soort initiatieven zijn zowel verlichte liberale burgers als voormannen van de socialistische beweging betrokken. De vraag in hoeverre de burgerlijke kunst waardevol is voor arbeiders wordt uiteindelijk ook door socialisten bevestigend beantwoord, al bepleiten zij tegelijkertijd gemeenschapskunst, zoals leken spelen en decoratieve kunst.

Drie artikelen gaan over wat minder 'verheven' vormen van vertier. Andreas Stynen beschrijft hoe al dan niet uit kritiek op het ziekmakende stadsleven, ook in België een beweging ontstond die de liefde voor de natuur wilde aanwakkeren middels het kweken van bloemen en planten en het inrichten van volkstuintjes, die in tijden van schaarste ook nog nuttige producten opleverden. Gezonde lichaamsbeweging was een ander thema dat vele pennen in beweging bracht. De bijdrage van Pascal Delheye is gewijd aan de manier waarop een bepaalde gymnastiekvariant een plaats kreeg in het Belgische volksonderwijs, en wat meer specifiek Nederlands is de bevordering van het fietsen. In 'Het paard der democratie' beschrijft Anne-Katrin Ebert de manier waarop de ANWB, opgericht in 1885 als een vereniging van wielrijders uit de betere standen, zich in de loop van de twintigste eeuw sterk ging maken voor de beschavende werking van fietsen voor de lagere klassen, hierin met enige aarzeling bijgevallen door de Arbeidersjeugdbeweging. De ironie wilde echter dat de fiets toen al een flinke populariteit had verworven als handig vervoermiddel en dat het verdere gebruik van de fiets vooral gestimuleerd werd door verlaging van de prijs.

Alle auteurs wijzen erop dat het heel moeilijk is te zeggen wat het effect is geweest van de door hen beschreven activiteiten. Niet alleen is weinig bekend over het gebruik van bibliotheken, het bezoek aan musea en andere kunstvormen, maar ook is niet na te gaan in welke mate tuinieren, vegetarisch eten,

turnen en fietsen het zedelijk peil van de arbeiders verhoogden. Duidelijk is dat de retoriek van beschaving en zedelijke verheffing in de beschreven periode heel algemeen was. Het is dan ook jammer dat de auteurs niet of nauwelijks verwijzen naar eerder onderzoek, noch theoretisch, noch empirisch. Over allerlei vormen van cultuurbevordering, over de tuinbeweging en over gymnastiek en andere sporten is inmiddels heel veel geschreven, in Nederland en daarbuiten, door zowel sociologen als historici. Veel van dat onderzoek liet zien hoe daarin idealen van beschaving, verheffing en disciplineren van de lagere klassen hand in hand gingen. Dat wordt in deze bundel nogmaals geïllustreerd aan de hand van concrete voorbeelden. Deze zijn goed gedocumenteerd, maar leveren verder geen verrassende inzichten op. En dat het woord beschavingsoffensief niet van toepassing zou zijn, zoals in het slot-hoofdstuk wordt gesteld, mag verbazingwekkend worden genoemd.

Ali de Regt, Amsterdam School of Social Science Research

Dorsman, L.J., Knechtmans, P.J. (eds.), *Onderzoek in opdracht. De publieke functie van het universitaire onderzoek in Nederland sedert 1876* (Universiteit en samenleving 3; Hilversum: Verloren, 2007, 163 blz., €16,-, ISBN 978 90 8704 014 7).

Anders dan men in de huidige tijd van kennisvalorisatie en academisch entrepreneurschap wellicht denkt, is het smeden en aanhalen van banden tussen universitaire onderzoeksgroepen en externe opdrachtgevers geen recent fenomeen. Deze bundel, de derde in de reeks *Universiteit en Samenleving*, documenteert hoe er al vanaf de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876, soms incidenteel, soms structureel, contacten waren van hoogleraren (meestal uit een der natuurwetenschappen) met 'de industrie' of met de overheid, voor projecten waarin wetenschappelijke kennis maatschappelijk te nutte zou kunnen worden gemaakt.

In de geschiedenis duiken dan voortdurend twee kwesties op. Allereerst is er de vraag naar de *autonomie* van het universitaire onderzoek: wanneer men in zee gaat met externe (bijvoorbeeld industriële) geldschieters, wie bepaalt dan de onderzoeksagenda, de vorm van het onderzoek, de presentatie van de resultaten, etc. Uit het boek blijkt dat dit vooral een zorg is geweest vanaf de jaren zestig. Ten tweede is er de spanningsverhouding tussen *zuiver* wetenschappelijk en toegepast onderzoek: moeten universiteiten zich met dat laatste wel inlaten? Menig consciëntieus geleerde heeft zich hierover het hoofd gebroken, maar in de praktijk bleken zelfs de meest preciezen uiteindelijk enigszins rekkelijk te worden.

Een voorbeeld daarvan is Paul Ehrenfest, die in 1912 H.A. Lorentz opvolgde als hoogleraar theoretische natuurkunde in Leiden. Marijn Hollestelle beschrijft hoe Ehrenfest in twee decennia tijd opschoof van beoefenaar van de zuivere wetenschap naar voorstander van toegepaste wetenschap, die ook actief toenadering zocht tot de industrie. Hoe kwam dit? Duidelijk is dat een verblijf

in de Verenigde Staten, waar de maatschappelijke functie van onderzoek veel meer in de aandacht stond dan in Europa, hierin een rol heeft gespeeld. Een andere factor waar Hollestelle op wijst, wordt gevormd door de carrièremogelijkheden voor afgestudeerde fysici in het toegepaste onderzoek. Overigens waren Ehrenfest en zijn Nederlandse collega's van mening dat ook onderzoek in de toegepaste sfeer 'fundamenteel' moest worden opgezet (en niet louter utilitair).

Dat verwijst tevens naar de autonomie vraag: hebben wetenschappers wel de macht om in de toegepaste sfeer te bepalen hoe breed en hoe 'zuiver' het onderzoek wordt opgezet? Diverse auteurs maken hierover behartigenswaardige opmerkingen. Ed Jonker laat in zijn beschouwing 'Geschiedwetenschap, politiek en ethiek' zien dat het klassieke ideaal van een autonome, soevereine wetenschap niet houdbaar is, men kan hoogstens besluiten tot een 'relatieve autonomie', waarbij disciplines zelf (moeten) bewaken dat de kennisverwerving gevrijwaard blijft van eventuele corrumperende invloeden van buiten. Hans van Amersfoort, die een mooie analyse geeft van de houding van de Amsterdamse sociaal-geografen tegenover beleidsonderzoek in het interbellum, constateert in de slotlinea's van zijn conclusie dat, net nu de kloof tussen fundamenteel en toegepast onderzoek is gedicht, de autonomie van het universitaire onderzoek op de tocht komt te staan: 'De huidige universitaire bestuurders zijn zozeer bezig met processen van schaalvergroting, vermaatschappelijking en vercommercialisering dat de vraag rijst of zij het gevaar van het verlies aan autonomie wel voldoende beseffen' (148).

Leen Dorsman poogt in de inleiding op de bundel het sjabloondenken over de historie van zuivere en toegepaste wetenschap in Nederland te nuanceren. In een eerste periode (vanaf 1850) zou hier het Duitse ideaal van zuivere wetenschap gedomineerd hebben, waarna dit mede als gevolg van de Eerste Wereldoorlog plaats zou hebben moeten maken voor een meer pragmatische 'Amerikaanse' wetenschapsbeoefening. Dat deze laatste ingang heeft gevonden wordt in de bundel in meerdere bijdragen geïllustreerd, maar ook in de eerste periode waren er al verbindingen met de industrie en dacht men na over de nuttige toepassingen van wetenschap. De universiteit was dus nooit een ivoren toren, maar het andere uiterste, zoals de rol van wetenschap in het militair-industrieel complex, typeert haar ook niet goed.

Bij deze stereotiepe beelden wreekt zich dat de periode na de Tweede Wereldoorlog nog sterk onderbelicht is in het wetenschaps- en universiteits-historische onderzoek, zoals Dorsman terecht constateert. In de laatste decennia van de twintigste eeuw hebben zich drie breuken voorgedaan waardoor de relatie tussen universiteit en industrie wezenlijk veranderd is: de verminderde overheidsfinanciering van de universiteiten, de globalisering van de economie, en de veranderde wet- en regelgeving ten aanzien van het universitair zakendoen. Het zou de moeite waard zijn om aan deze meer recente ontwikkelingen een volgende bundel in de reeks *Universiteit en Samenleving* te wijden.

Ruud Abma, Universiteit Utrecht